ԳԼՈՒԽ ՏԱՍՆԵՐԵՔԵՐՈՐԴ

ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ 1900—1908 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

1. ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅԵՐԻ ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ 1900—1908 ԹԹ.

XIX դարի վերջերից կապիտալիզմը թևակոխել էր իր զարգացման բարձրագույն՝ իմպերիալիզմի փուլը։ 1900—1903 թթ. Ռուսաստանում սկսված տնտեսական ճգնաժամը շուտով ընդգրկեց նաև կապիտալիստական մյուս խոշոր երկրները։ Ճգնաժամն ավելի սրեց Անգլիայի, Գերմանիայի, Ռուսաստանի, Ֆրանսիայի, Ճապոնիայի, ԱՄՆ-ի, Իտալիայի, Ավստրո-Հունգարիայի միջև եղած հակասությունները և մրցավազքը՝ սպառազինման, հումքի և սպառման նոր շուկաների համար մղվող պայքարում։ Երկրագնդի վրա այլևս ազատ տերիտորիաներ չկային. աշխարհը բաժանված էր իմպերիալիստական տերությունների միջև։ Պայքարը մղվում էր աշխարհի վերաբաժանման համար, որը տանում էր դեպի համաշխարհային զավթողական (իմպերիալիստական) պատերազմի սանձազերծում։ Ուժգին թափ ստացավ պատերազմի գաղափարական նախապատրաստությունը, որը տարածվում էր մեծապետական շովինիզմի՝ պանգերմանիզմի, անգլո-սաքսոնական ռասայի գերազանցության մոլեգին պրոպագանդայի պայմաններում, Թուրքիայում՝ պանիսլամիզմի ու պանթուրքիզմի քարոզներով։ Այս մթնոլորտը ճնշված և իրավազուրկ, ազգային զարթոնք ապրող ժողովուրդների վրա ազդում էր հակառակ ուղղությամբ՝ մղելով նրանց ինքնապաշտպանության և ազգային-ազատագրական պայքարի ուղին։ Միջազգային ասպարեզում պայքարի գլխավոր առանցքը Անգլիայի և Գերմանիայի իմպերիալիստական հակասություններն էին. այդ առանցքի շուրջն էլ համախմբվում էին իմպերիալիստական ուժերը՝ նախապատրաստվող զավթողական պատերազմում կազմելով երկու հակառակ խմբավորումներ՝ «Եռյակ միություն» (Ավստրո-Հունգարիա, Իտալիա, Գերմանիա), և Անտանտան («Եռյակ համաձայնություն»), որի մեջ մտնում էին Անգլիան, Ֆրանսիան, Ռուսաստանը։ Հետագայում այս խմբավորումներին միացան Թուրքիան, Բուլղարիան (առաջին խմբին), Բելգիան, Հունաստանը, Սերբիան, ԱՄՆ-ը (երկրորդ խմբին)։

Պատմականորեն ավելի ուշ ասպարեզ իջած գերմանական «երիտասարդ իմպերիալիստական գիշատիչը»[1], *համաշխարհային գերիշխանության հասնելու իր անզուսպ ձգտման մեջ, առաջնակարգ տեղ էր հատկացնում Թուրքիային, որի աշխարհագրական դիրքը բացառիկ նշանակություն ուներ երեք մերթ-*

---

1 Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հ. 24, էջ 515։

ցակիցներին՝ Անգլիային, Ռուսաստանին և Ֆրանսիային հարվածելու համար՝ Մերձավոր ու Միջին Արևելքի հարուստ շուկաներից նրանց դուրս մղելու և Անդրկովկասի, Իրանի, արաբական Արևելքի և հենց բուն Թուրքիայի բնական հարստությունները շահագործելու տեսակետից։

1901—1903 թթ. Մակեդոնիայում բռնկված ազգային-ազատագրական ապստամբական ելույթներն իրենց վրա էին կենտրոնացրել եվրոպական դիվանագիտության ուշադրությունը։ Մակեդոնիայում բարենորոգումների ծրագիրն իրագործելու անվան տակ տեղի ունեցավ ռուսական կայսր Նիկոլայ II-ի և ավստրիական կայսր Ֆրանց Իոսիֆի հանդիպումը, որը վերջացավ ավստրո-ռուսական Մյուրցշտեգի համաձայնագրի ստորագրումով՝ 1903 թ. օգոստոսին։ Համաձայնագիրը նախատեսում էր սուլթանի կառավարության հսկողության տակ Մակեդոնիայում իրականացնել բարենորոգումների ծրագիրը։ Միաժամանակ պահանջվում էր դադարեցնել խաղաղ բնակչության նկատմամբ թուրքական բռնությունները։ Մեծ տերությունների նախորդ համաձայնագրերի նման, սա էլ մնաց թղթի վրա։ Մակեդոնիայում թուրքական զորքերը մահ և ավերածություն էին սփռում, առաջ բերելով Եվրոպայի հասարակական կարծիքի բողոքն ու զայրույթը։ Գոյություն ուներ ֆրանս-ռուսական համաձայնագիրը (1892—1893 թթ.) և Անգլո-ֆրանսիական «Սրտագին դաշնակցությունը» (1904)։ Մնում էր Ռուսաստանի հետ համաձայնության հասնել Մերձավոր ու Միջին Արևելքում տակավին չկարգավորված հարցերի վերաբերյալ։

1907 թ. Պարսկաստանի, Աֆղանստանի և Տիբեթի տարածքում ազդեցության գոտիների վերաբերյալ անգլո-ռուսական համաձայնագրի ստորագրումով կարգավորվեցին եղած տարաձայնությունները։ Այդպիսով ավարտվեց Անտանտայի փաստական ձևավորումը։ Իմպերիալիստական երկու ռազմական խմբակցությունների միջև պատերազմի սանձազերծումը սոսկ ժամանակի խնդիր էր։

* * *

Միջազգային քաղաքական այսպիսի իրադրության մեջ, Օսմանյան կայսրությունում XX դարի սկզբին տիրապետող էին դեռևս ամենահետամնաց ռազմաֆեոդալական հարաբերությունները։ Իմպերիալիստական պետությունների հակասությունների ու մրցակցության խառնարանում Թուրքիան ավելի ու ավելի էր տնտեսական կախման մեջ ընկնում և վերածվում կիսագաղութի։

Արդյունագործական և արհեստագործական մանր ձեռնարկություններն ստեղծվում էին հիմնականում ներքին շուկայի պահանջների հողի վրա։ Պայմաններ չկային դրանք ընդարձակելու և խոշոր արդյունաբերական ձեռնարկությունների վերածելու համար։ Սակայն այդ աննպաստ պայմաններում էլ կապիտալիստական արտադրանքը թեև դանդաղ, տառապալից ջղաձգումներով արմատավորվում էր երկրում։ Կապիտալիզմի առաջացման բնապատմական օբյեկտիվ պրոցեսն էր դա, որի հետ էին կապված նաև հասարակական մտքի ոլորտում առաջացած հեղաբեկումները, քաղաքական ու ազատագրական շարժումները։

Արհեստագործական և արտադրական միջին և մանր կարողության ձեռնարկություններում կիրառվում էր վարձու բանվորական ուժը։ Տեքստիլ, մանածագործական, մետաքսի ու բամբակի գործվածքների, պղնձագործական, տակերչական ձեռնարկություններ գոյություն ունեին Կ. Պոլսում, Իզմիրում

(Զմյուռնիա), Տրապիզոնում, Կարինում, Վանում, Դիարբեքիրում (Տիգրանակերտ), Թոքատում և այլ քաղաքներում։

Այդ ձեռնարկություններում կենտրոնացած էին որակյալ բանվորներ։ Նրանք իրենց իրավունքները պաշտպանելու համար համախմբվում էին արհեստակցական միություններ և համքարական կազմակերպությունների մեջ, հիմնում փոխօգնության ֆոնդեր։

Դարասկզբին միայն Դիարբեքիրում գոյություն ունեին անագա-պղնձաձուլողների (15 վարպետ և 20 բանվոր), երկաթագործների (50 վարպետ և 100 բանվոր), հյուսների (նաջարների) (70 վարպետ և 30 աշակերտ), սև մետաքսյա գործվածք արտադրողների (փուշիճիների, ջուլհակների՝ բամբակե թելից կտոր գործողներ), գունդգուն մետաքսե թաշկինակներ (գլխաքող) գործողների և մի շարք այլ միություններ[2]։ Նման միություններ գոյություն ունեին նաև Կ. Պոլսում, Իզմիրում, Վանում, Խարբերդում, Թոքատում և այլ հայաբնակ քաղաքներում։ Սակայն այդ արհեստագործական միություններն անմխիթար վիճակում էին։ Օտարերկրյա ապրանքների մուտքը ներքին շուկա քայքայում և դուրս էր մղում տեղական մանր ձեռնարկատերերին, որոնք չէին դիմանում մրցակցությանը։

Շուկայական հարաբերությունները քայքայում, շերտավորում էին առաջացնում արհեստավորների և մանր ապրանքարտադրողների մեջ, նրանց մղում կապիտալիստական արտադրահարաբերությունների ոլորտը։ Որոշ տեղերում հաջողվում էր արհեստանոցների ընդլայնման և ժամանակակից սարքավորումների գործադրման ճանապարհով հիմնել մանուֆակտուրային ձեռնարկություններ։

Կարինում, Սեբաստիայում, Շատախում, Վանում, Բիթլիսում, Կեսարիայում, Թոքատում շալագործական, կտավագործական, պղնձագործական և այլ ձեռնարկությունների արտադրանքն սպառվում էր ոչ միայն ներքին, այլև արտաքին շուկայում։ Բանվորները հաճախ աշխատում էին առևտրականների մատակարարած հումքով և վարկով։ Աստիճանաբար տեղի էր ունենում արտադրության կապիտալիստական եղանակին անցնելու պրոցես, երբ տնայնագործն իր տանը կամ ձեռնարկությանն մեջ փաստորեն աշխատում էր կապիտալիստի համար որպես վարձու բանվոր։ Փոխվում էր նաև կապիտալի բնույթը. առևտրական կապիտալը փոխակերպվում էր արդյունաբերական, XX դարի սկզբներին Արաբկիրում, որտեղ կտավագործությունը հայ ազգաբնակչության հիմնական զբաղմունքն էր, արդեն գոյություն ունեին մանուածային 15, մանածաթելի 9, սավանի և սփռոցի պատրաստման 18 ձեռնարկություններ[3]։

Խարբերդում դարասկզբին կտավագործական երկու ձեռնարկություն կար, որոնք տարեկան 1000 ոսկու արտադրանք էին տալիս։ Հռչակված էր նաև Պենեհյանի գորգագործական ձեռնարկությունը, որը 1910—1912 թթ. արդեն ուներ իր մասնաճյուղերը Խարբերդում և այլ վայրերում։ Նրա արտադրած գորգերը հասնում էին նաև Ամերիկա։ Նյու-Յորքում Պեննեհյանը ուներ իր գորգավաճառման խանութը[4]։ Դարասկզբին միայն Վանում կար 100 կտավագործական արհեստանոց՝ 300 դազգահով, որոնք հազարավոր մետրերով

---

2 «Մասիս», № 47 (մարտի 1), 1908։

3 Տե՛ս Ս. Էփրիկյան. Թնաշխարհիկ բառարան, հ. 1, գիրք Ա, Վենետիկ, ս. Ղազար, 1903, էջ 280։

4 Տե՛ս Մ. Ճիզմեճյան, Խարբերդը և իր գավառները, Կալիֆորնիա, 1955, էջ 376—377։

կտավ էին վաճառում։ Վանում հայ վարպետները պատրաստում էին բարձրորակ կոշիկ։

Արդյունագործության որոշ ճյուղերում (կտավագործության, մանածագործության, մետաքսագործության, պղնձագործության և այլն) նկատվում էր անցում մանուֆակտուրային արտադրությունից դեպի գործարանային արտադրություն (Խարբերդ, Վան, Դիարբեքիր և այլն)։ Այդ քաղաքներում արտադրության մի շարք ճյուղերում արդեն ընդգրկված էին տասնյակ ու հար-

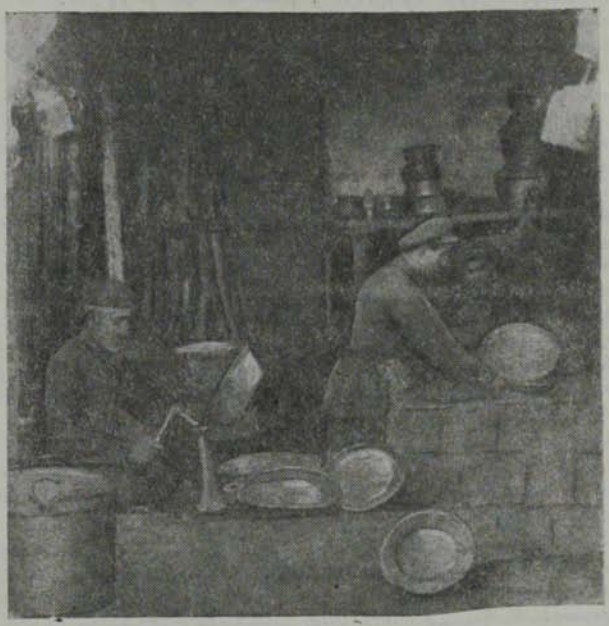

Կայենկագործի արհեստանոց

յուրավոր վարձու բանվորներ, որոնք աշխատում էին ոչ թե ձեռքով, այլ մեքենաների վրա[5]։

Արհեստների և արդյունաբերության հոչակված կենտրոններից էր Թոքատը։ 1906 թ. Թոքատի պղնձագործական արհեստանոցներում աշխատում էր շուրջ 1000 մարդ։ Եվրոպական ցինկե իրերի մուտքն զգալի հարված հասցրեց պղնձագործությանը ոչ միայն Թոքատում, այլև Ուրֆայում, Սեբաստիայում, Մարզվանում, Խարբերդում, Ամասիայում, Կարինում, Վանում և այլ վայրերում[6]։ Բիթլիսում կտավագործությունը կորցնում էր իր վաղեմի դիրքը։ Գրի-

5 Տե՛ս «Բյուզանդիոն», 22 հունվարի 1907 թ.։ Ա. Այպոյանյան, Պատմություն Եվդոկիա հայոց, Կահիրե, 1952, էջ 1276։

6 Տե՛ս Ա. Այպոյանյան, նշված աշխ., էջ 1277։

թե անհետանալու վրա էր նրա հռչակավոր «շիլան» (կարմիր գույնի կտավը)։

Տիրող կամայականության պայմաններում դանդաղում էր երկրի տնտեսական առաջադիմությունը։ Կողոպուտները և նախատեսված հրդեհներն ավերածության էին ենթարկում Վանի, Խարբերդի, Ադանայի, Ուրֆայի և այլ կենտրոնների շուկաները։ 1908 թ. իշխանությունները Խարբերդում բռնագրավեցին երկրագործական գործիքների ձեռնարկությունները[7]։ Վանում և այլ վայրերում աշխատավորների մի մասն ստիպված թողնում էր իր զբաղմունքը, կամ հեռանում երկրից։ Միայն Կ. Պոլսում վանեցի տարագնացների թիվը դարասկզբին հասնում էր 3000-ի։

Առևտրի զարգացման համար անհամեմատ բարենպաստ պայմաններ կային ծովեզրյա քաղաքներում։ Արևմտյան Հայաստանում տնտեսական ու առևտրական կարևոր կենտրոնները կանոնավոր հաղորդակցության միջոցների բացակայության պատճառով սերտորեն չէին կապված արտաքին շուկայի հետ։ Տրապիզոնից ապրանքը Վան էր հասնում 40—50, իսկ Պարսկաստանից՝ Խոյի և Սալմաստի վրայով՝ 8—15 օրում։ Արտասահմանի հետ Արևմտյան Հայաստանի քաղաքներն առևտուր էին անում Կ. Պոլսի վրայով՝ Տրապիզոն-Մարսել, իսկ Ռուսաստանի հետ՝ Տրապիզոն-Բաթում գծով։ Այդ քաղաքների առևտրական հաշվեկշռում գերիշխում էին ավստրիական, գերմանական, անգլիական, ֆրանսիական և իտալական ապրանքները։ Ռուսաստանից Արևմտյան Հայաստան էր ներմուծվում նավթ, բրինձ, մանուֆակտուրա, մանավանդ չիթ։ Իսկ Արևմտյան Հայաստանի քաղաքներից արտահանվում էր Այնթափից՝ մանուսա, Դիարբեքիրից՝ մետաքսե գործվածքեղեն, Կարինից՝ կաշվեղեն ու ապուխտ, Խարբերդից՝ խմիչքներ ու բամբակ, Թոքատից՝ յաղմա, Բիթլիսից՝ գոշաբ, չամիչ, Սղերդից՝ կաշվեղեն, բրդյա գործվածքեղեն, Վանից՝ անասուններ, ձուկ, բորակ, Շատախից՝ շալ և այլն։

Վանում խոշոր վաճառականների թիվը հասնում էր 35-ի, իսկ մաքր խանութպաններինը՝ 3000-ի։ Խոշոր առևտրականներից յուրաքանչյուրը տարեկան ներմուծում և իրացնում էր մոտ 30.000 լիրայի ապրանք։ Սպառողների 80%-ը գյուղական ազգաբնակչությունն էր։

XX դարի սկզբին Թուրքիայի տնտեսական կյանքում ավելի որոշակի են դառնում հայ բուրժուազիայի տարբեր շերտերի գրաված տեղն ու դերը։ Հայ կոմպրադորները (միջնորդ վաճառականները), որոնք կենտրոնացված էին գլխավորապես Կ. Պոլսում և Իզմիրում, շարունակում էին իրենց տնտեսական սերտ կապերը ֆրանսիական, անգլիական և ընդհանրապես արևմտաեվրոպական կապիտալի հետ։ Նրանք իրենց ձեռքում էին կենտրոնացրել ոկստանդնուպոլսի առևտրի և ֆինանսների զգալի մասը և տնտեսական շահերով կապված էին Թուրքական վերնախավի հետ։ Օգտվելով պետական հովանավորությունից, երկրի տնտեսական կյանքում ասոիճանաբար տիրապետող էին դառնում Թուրք իշխող տարրերը։ Նույն եկամուտն ունեցող Թուրք վաճառականից պետությունը երեք անգամ պակաս էր հարկ վերցնում, քան հայ վաճառականից[8]։

Այսպիսով, Թուրքական բռնապետական կարգերը և եվրոպական խոշոր տերությունների գաղութային քաղաքականությունն արգելակում էին Թուրքիայի և

---

7 Տե՛ս Վահե Հայկ, Խարբերդը և անոր ոսկեղեն դաշտը, Նյու-Յորք, 1959, էջ 649։

8 Տե՛ս «Վտակ», № 57, 1908։

հատկապես Արևմտյան Հայաստանի արտադրողական ուժերի զարգացումը, վատթարացնում արևմտահայության կացությունը, վտանգում նրանց ֆիզիկական գոյությունը։

* * *

Սուլթանական բռնապետության կեղեքիչ ու դաժան կարգերը կործանարար ազդեցություն ունեին հատկապես աշխատավոր գյուղացիության վրա։ Գյուղացիական բազմաթիվ տնտեսություններ հարկերի ծանրությունից սնանկանում էին։

Հողազուրկ գյուղացին կամ ստիպված էր հեռանալ իր բնակավայրից, կամ հարկադրված էր դառնալ զավթիչ բեգի «մարաբան» և նույնիսկ «խաֆիրը» (ճորտը)։ Հայ գյուղացին «ազատ» վարձակալից վերածվում էր փաստական ճորտի։ Մինչև սահմանադրության վերահաստատումը (1908) հայ գյուղացիների մեծամասնությունը Տարոնի գավառներում արդեն «մարաբա էին թուրքերուն և քրտերուն. հայերու հողերուն մեծ մասը պաշտոնապես անոնց անունին արձանագրված էր»[9]։

Խոշոր հողատերերը չնչին վարձատրությամբ կեղեքում էին գյուղացիներին։ Տնտեսական հարստահարման այս եղանակի մասին Վ. Ի. Լենինը գրում էր. «**Դա ճիճ չինական է: Դա թուրքերեն է: Դա ճորտատիրականորեն է**»[10]։ Սուլթանական կառավարությունը օգտագործվող հողի վրա հայ գյուղացու իրավունքը հաճախ կախման մեջ էր դնում դավանափոխությունից։

Արևմտյան Հայաստանի որոշ գավառներում՝ Խարբերդի կազայում հայ գյուղացիական տնտեսությունների 74,1%-ը, Բուլանըխում՝ 60, Տարոնում՝ 80%-ը, Արաղայի դաշտում՝ 77 գյուղերից 62-ը[11],ը հողազրկվել և բնակիչները մարաբա էին դարձել։

Մարաբա դարձած գյուղացին առանց գավառական իշխանությունների թույլտվության հաճախ չէր կարող այլ տեղ գնալ։ Ագրարային հարաբերությունների մեջ տեղի էր ունենում մի խորնթաց տեղաշարժ՝ ճորտատիրության հաստատում սուլթանական կառավարության կողմից, կալվածատիրությունը խրախուսելու և հովանավորելու, հողային հափշտակումներն օրինականացնելու ճանապարհով։ Ավազակային հարձակումներից ու ասպատակություններից պաշտպանվելու համար հաճախ ամբողջ գյուղեր ստիպված էին ապավինել այս կամ այն աղայի ու բեգի հովանավորությանը, որովհետև գյուղացիները զուրկ էին պաշտպանության միջոցներից, իսկ աղաներն ու բեգերը զինված բանդաներ ունեին։

Աղաները, բռնագրավելով գյուղացիների հողերը, համարյա ամենուրեք նրանց բաժինը հասցրել էին չնչին չափերի։ 1909—1910 թթ. տվյալներով Արևմտյան Հայաստանում յուրաքանչյուր գյուղական տնտեսություն ուներ միջին հաշվով 3,5 հեկտար վարելահող[12]։ Ամենասակավահողը հայ գյուղա-

9 Մ. Բդեյան, *Հարազատ պատմություն Տարոնոյ*, Կահիրե, 1962, էջ 262։

10 Վ. Ի. Լենին, *Երկ*, հ. 23, էջ 339։

11 *Տե՛ս* Ա-Դո, *Վանի, Բիթլիսի և Էրզրումի վիլայեթները*, Երևան, 1912, էջ 278։ Ա. Ս. Համբարյան, *Ագրարային հարաբերությունները Արևմտյան Հայաստանում (1856—1914)*, էջ 216։

12 *Տե՛ս* *А. Д. Новичев*, Очерки экономики Турции до мировой войны, М., 1937, стр. 268.

ցին էր։ Գյուղացիներին հողաբաժիններ էին հատկացվում միայն նրանց հողին ամրացնելու և ոչ թե տնտեսությունը ապահովելու նկատառումով։

Գյուղացին տնտեսությունը վարում էր նախնադարյան եղանակով. նա տակավին գաղափար չուներ, գութանի մասին։ Միայն որոշ գավառներում հարուստ գյուղացիների ագարակներում երբեմն երևում էին ժամանակակից գյուղատնտեսական գործիքներ։ Թուրքիայում մշակվում էր օգտագործման համար պիտանի հողերի 40—45%-ը, որի երեք-քառորդը վակուֆային (կրոնական հաստատություններին պատկանող) հողեր էին, իսկ գյուղացիներին պատկանում էր մշակելի տարածության հաղիվ 10 տոկոսը[13]։

Արևմտահայ շինականը շարունակում էր վճարել պետական նախկին տասանորդն ու ոչխարահարկը, եկամտահարկը և զինվորական հարկը, շարունակում էր կատարել աղայական զանազան տարապարհակներ, վճարել կրոնական հաստատությունների բազմաթիվ տուրքերը։ Ցեղապետական շահագործող վերնախավը և կառավարությունը, չբավարարվելով հին հարկերով, նոր պարտավորություններ էին դնում գյուղացիների վրա։

Տասանորդի և մյուս գլխավոր հարկերի գանձումը Թուրքական կառավարությունն աճուրդով տալիս էր կապալառուներին։ Գավառի կամ շրջանի հարկահավաքման իրավունքը գնորդներն իրենց հերթին վաճառում էին ավելի փոքր տեղամասերի գնորդներին, սրանք էլ՝ ավելի մանրերին։ Տասանորդի գանձումը սովորաբար անցնում էր 4—5 ձեռքից մինչև հասնում էր վերջին հարկահավաքին։ Յուրաքանչյուրն իր համար պահում էր գանձված հարկի մի մասը, բացի աճուրդով գնած իրավունքի համար վճարած գումարից։ Հետևանքը լինում էր այն, որ իրականում հարկահավաքը գյուղացուց վերցնում էր ոչ թե բերքի սահմանված 12,5%-ը, այլ 30—40 տոկոսը։ Գյուղացին իրավունք չուներ բերքը կալից ամբար փոխադրել՝ առանց հարկահավաքի (թահսիլդարի) թույլտվության։ Իսկ հարկահավաքը չէր շտապում։ Նրա կամեցությանն էր թողնված հարկը գանձել դրամով կամ բնամթերքով։

Այդ պահին էլ հրապարակ էր իջնում վաշխառուն և իր ցանցի մեջ առնում գյուղացուն։ Այսպիսով, աշխատավոր գյուղացուն կողոպտում էր ֆեոդալը՝ աղան, շեյխը, բեգը, փաշան, կրոնավորը, կողոպտում էր պետությունն իր տեղական պաշտոնյաներով, հարկահաններով, դատավորներով, կայմակամներով ու ոստիկանապետներով։ Թերի մնացածը լրացնում էին «համիդիե» գնդերի զինված բանդաները, որոնք ասպատակում էին հայ գյուղերը՝ հայդուկներ «հայտնաբերելու» և «խուզարարներին» պատժելու պատրվակով։ Ցանկացած փաշան կարող էր ուզած չափով գավառը «փետրահան անել»,— գրում էր Ռ. Լյուքսեմբուրգը և ավելացնում, որ Թուրքիայում «գրեթե բոլոր պաշտոնները վաճառվում են, պաշտոնյաները ոսոիկ չեն ստանում, ապրում են տեղաբնակ ժողովրդի հաշվին։ Ուրեմն, «պաշտոնեությունը Թուրքիայում ազգաբնակչության բազմամարդ մի հատուկ դասակարգ է, որն անմիջականորեն ներկայացնում է տնտեսական մի գործոն և իր գոյությունը պահպանում է ժողովրդին պրոֆեսիոնալ կարգով կողոպտելով»[14]։

---

13 Տե՛ս «Մուրճ», № 8, էջ 192։

14 Ռ. Լյուքսեմբուրգ, Ազգային պայքարը Թուրքիայում և սոցիալ-դեմոկրատիան («Բանբեր Երևանի համալսարանի», № 2, 1971, էջ 140)։

Հարկային այսպիսի դաժան հարստահարումը հնարավորություն չէր տալիս գյուղացիներին բարելավելու իրենց տնտեսությունը։ Եվ, չնայած Արևմտյան Հայաստանն ուներ տնտեսական զարգացման մեծ հնարավորություններ, բայց տիրապետող սոցիալ-տնտեսական կարգերի հետևանքով օգտագործվում էր դրանց փոքր մասը միայն։ Սաստկացող ճնշումները, անընդհատ ավելացող հարկերն ու պարհակները գյուղացու մեջ խեղդում էին տնտեսությունը զարգացնելու և ընդարձակելու նախաձեռնությունը։

2. ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐՆ ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ XX ԴԱՐԻ ՍԿԶԲՆԵՐԻՆ

Օգտվելով մեծ տերությունների միջև եղած հակասություններից, սուլթանի կառավարությունը շարունակում էր հայահալած իր քաղաքականությունը։ Շատերն էին այն կարծիքին, որ սուլթանին հաջողվեց 1895—1896 թթ. զանգվածային կոտորածներով հայերի մեջ մեռցնել ազատաբաղձ ոգին, կաթվածահար անել հայ ազգային-ազատագրական շարժումները և հայ ժողովրդին պարտադրել ստրկական գոյավիճակ։ Սակայն Տարոնի և Սասունի հերոս Սերոբի (Տարոնի Սոխորթ գյուղից) եղերական վախճանից հետո, այդ շրջանի ազատագրական շարժման քաղաքական ղեկավար Հրայրին (1866—1904) և Սասունում հայդուկային խմբերի ղեկավարությունն ստանձնած Անդրանիկ Օզանյանին (շապինկարահիսարցի, 1865—1927) հաջողվեց համախմբել ցաքուցրիվ ուժերը և գլխավորել ազատագրական պայքարը։ Անդրանիկն իր ուշադրությունը դարձրեց Տարոնի միջնաբերդ Սասունի վրա, ուր թուրքական կառավարությունը 1901 թ. մայիսից ձեռնարկել էր զորանոցներ կառուցելու գործը։ Նա կոչ էր անում սասունցիներին՝ բոլոր միջոցներով խափանել այն։ Եվ ամբողջ Սասունը ոտքի կանգնեց. «Կամ բոլորս ալ կմեռնինք, կամ չենք ընդունիր, որ զորանոցներ շինվին»[15] նշանաբանով։

Բացի Մուշ քաղաքից, Տարոնի 28 կարևոր կետերում կառավարությունը կենտրոնացրել էր կանոնավոր զորքերի ստորաբաժանումներ։ Հայկական գյուղերում նշանակված էին քուրդ պահապաններ, իբր թե գիշերային ավազակային հարձակումներից գյուղերը պաշտպանելու համար։ Հայ գյուղացին պարտավոր էր վճարել իր այդ «պաշտպաններին» և կերակրել։ Իրականում կառավարությունը նրանց միջոցով հետևում էր հայկական գյուղերում կատարվող ներքին անցուդարձին, հայդուկների գործունեությանը։ Հայդուկների սպառնալիքներից ահաբեկված, նրանցից շատերը հրաժարվում էին ծառայությունից։

Այդ օրերին էր, որ Անդրանիկն իր զինակիցներով որոշեց պատժել Սերոբին դավադրաբար սպանած ավազակապետ Բշարե Խալիլին։ Չարագործ վարձկանին պատժելուց հետո, Անդրանիկը որոշում է հայդուկների մի փոքրաթիվ ջոկատով Սասունից իջնել և ամրանալ Մուշից ոչ հեռու գտնվող Առաքելոց վանքում և հերոսական պայքարի օրինակով սքափեցնել հուսահատության մատնված ժողովրդին, նրա մեջ բորբոքել ազատագրական պայքարի

15 «Անդրանիկի հուշերը», Գեյրութ, 1935, էջ 266—267։